

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2020, c. 6, s. 2: 1107-1136

Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Kelâmî Görüşleri
Abû Ja'fer Muhammâd İbn Abdallâh al-İskâfî's Life, Personality and Opinions
about Kalâm

Yasin ULUTAŞ

Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı,
Dr. Faculty Member, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Kalam and Islamic Sects

Uşak, Türkiye

eskikahta@hotmail.com.tr

ORCID: 0000-0001-7912-6500

DOI: 10.47424/tasavvur.794170

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Eylül / September 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Kasım / November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Ulutaş, Yasin. "Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Kelâmî Görüşleri". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020): 1107-1136.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Erken dönem Mu'tezile kelâmcılarından biri olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî, (ö.240/854) kelâm ilmi ile ilgili sahip olduğu bilgi birikimini kullanarak İslam inanç ilkelerini daha çok akli ilkelerle savunmuştur. Mu'tezilenin genel metoduna uygun olarak tevhid, zat sıfat ilişkisi, halku'l-Kur'an, adalet, hüsün ve kubuh gibi konuları teşbihten uzak tenzihi önceleyen bir bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır. Allah'ın varlığını akli olarak ispat etmek amacıyla âlemin bütün unsurlarıyla hâdis olduğunu savunmuştur. Ayrıca yaşadığı dönemde sosyal bir problem olan imâmet konusu ile ilgili daha faziletli imâm varken faziletli olanın imâm olmasını meşru görerek Şia ile diğer Müslümanlar arasındaki bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Makalede müellifin ilahiyat ve âlem ile ilgili görüşleri daha çok klasik kelâm kaynaklarından, imâmet ile ilgili düşünceleri ise müellifin eserlerinden faydalanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız, İslam düşüncesinin teşekkül döneminde İslam inancını savunan kelâmcıların görüşlerini dönemin şartları gözetilerek tarafsız bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir. Bilindiği gibi İslam kelâmının oluşumuna katkı sunan ilk dönem kelâmcılarının yazdığı eserlerin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. İslam kelâmının hangi şartlarda oluştuğu ve şekillendiğinin doğru bir şekilde öğrenilmesi açısından erken dönem kelâmcılarının görüşlerinin bilinmesi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İlahiyat, Âlem, İmâmet, İskâfî.

Abstract

One of the early era Mu'tezile theologians, Abû Ja'fer Muhammad bin Abdallâh al-İskâfî (death.240/854) has supported Islamic belief principals rather with rational principals by using his knowledge and wisdom about kalâm. In accordance with Mu'tezile's general method, he has tried to explain things like tawhid, person and adjective relation, Koran's people, justice and goodness and evil with a perspective that is far from comparison and prioritizes exclusion. With an aim to rationally prove Allah's existence, he has supported that the whole universe is a hadith. He has also tried to solve the social problem of leadership in his era by regarding that it is appropriate that a virtuous imam could become a leader while there is a more virtuous one and by this, he has tried to solve the problem between the Shiah and other

Muslims. In this article we have tried to determine the author's opinions about theology and universe in rather classical kalâm sources and his opinions about leadership in his own works. We have aimed to objectively put forward opinions of theologians that supported the Islam belief in the era that Islam was getting its texture by regarding the era's conditions in our study. As known, most of the works of the first era theologians who have contributed Islamic theologian's formation have not reached today. It is important to know early era theologian's opinions in order to learn under which conditions and how Islamic theology got formed.

Keywords: Kalâm, Theology, Universe, Leadership, İskâfî.

Giriş

Bağdat şehri kurulduğu günden itibaren birçok dini ve felsefi akımlara ev sahipliği yapmıştır. Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî, (ö.240/854) hicri 2. ve 3. asırlarda Irak bölgesinde yoğun bir şekilde kelâmî faaliyetlerde bulunan Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen erken dönem kelâmcılarından biridir. Hayatı, şahsiyeti ve yaşadığı dönemin düşünce hayatı ile ilgili bilgiler, daha çok mezhepler tarihi, kelâm, biyografi, edebiyat ve tarih kitaplarında bulunmaktadır.¹

Hız. Ömer döneminde Fars imparatorluğu tamamen, Bizans İmparatorluğunun da önemli merkezleri Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle beraber Araplar, Farmlar, Romalılar ve birçok kavim beraber yaşamaya başlamışlardır. Ancak bu beraberlik kendine has bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Hız. Ömer'in, Celula savaşında çok sayıda hür kadının Müslümanlar tarafından esir alınması neticesinde "Allah'ım ben Celula'da esir edilmiş kadınların çocuklarının şerrinden sana sığınırım"² şeklindeki endişesinin tezahürleri adeta sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Hız. Ömer döneminden

¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebu Yakub İshak İbn Nedim, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd el-Mâzendârî (Beyrut: Darü'l-Mesire, 1988), 213; Abdülkadir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 123; Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbâd: Matba'tü Meclisü Dâiretü el-Me'ârif el-Osmaniyye, 1977), 1/234-235.

² Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 159.

itibaren iç içe yaşamaya başlayan birçok dine mensup farklı milletler arasında zamanla bazı problemler çıkmıştır. Bu problemlerin başında, hicri ikinci ve üçüncü asırda İskâfî'nin yaşadığı dönemde Arap olan ve olmayan milletler arasında doğan milliyetçilik akımlarının birbirleriyle çatışması gelir.³

Bu dönemde mevcut olan bazı milliyetçi akımlar, İslam dünyasında meydana gelen bâtnî akımlara, ilhad ve zındıklık hareketlerine kaynaklık ederek, bu hareketlerin, edebiyat, ilim ve felsefi çevrelerde yaygınlaşmasına yol açmıştır. Güç birliği içerisinde hareket eden bu mülhid akımlar, İslam inancını yok etmeye çalışmışlardır.⁴ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bazı insanlar siyasi nedenlerden dolayı mülhid ve zındık olarak itham edilmişlerdir.⁵ Müslüman kelâmcılar, Mülhidlerin bu inkârcı çalışmalarına karşı çıkarak İslam inancını savunmaya çalışmışlardır. Bu dönemde çoğunlukla Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i hâdis ekollerine bağlı Müslüman bilginler, aralarında birçok konuda görüş ayrılıkları olsa da ve çoğu zaman kendi aralarında şiddetli şekilde mücadele etseler de, kendi anlayışlarına uygun bir şekilde İslam inancını savunmuşlardır.⁶ Nitekim Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât, (ö. 300/913) Mu'tezile kelâmcılardan daha iyi tevhidi anlatıp, Allah'ın birliğini ispat eden var mı diye övünmüştür.⁷ İslam düşünce ekolleri, İslam inancının esasını temsil eden tevhid, nübüvvet ve ahiret konularını anlayışlarına uygun bir şekilde açıklayarak savunmuşlardır.

Böyle bir dönemde İskâfî, İslam akidesini akli ilkelerle savunan diğer Mu'tezile kelâmcıları ile beraber teşbihi savunan akımlara karşı tenzihi tevhid inancını savunmuş, Mülhid ve Zındıkların iddialarını daha çok akli esas ala-

³ Muhammed Salih Muhammed es-Seyyid, *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâûhû el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, (Kahire: Dârû Kubâ, 1998), 12.

⁴ İlhad hareketleri, batıda Tanrı'nın varlığını inkâr üzerinden varlığını gösterirken, İslam dünyasındaki ilhad hareketleri, daha çok nübüvveti inkâr şeklinde ortaya çıkmıştır. İslam dünyasında ilhâd hareketleri 2. asırda ortaya çıkmış, 3. ve 4. asırlarda en parlak dönemini yaşamıştır. Bilhassa Sümeniyye, Berâhime, Maniheist ve Batınî gruplar, o dönemdeki ilhâd hareketlerinin bel kemiğini oluşturmuşlardır. Bk. Abdurrahman Bedevî, *Min Tarih'l-ilhâd fil İslâm*, 1. Baskı (Kahire: Siynâ en-Neşr, 1945), 7.

⁵ Bedevî, *Min Tarih'l-ilhâd fil İslâm*, 42.

⁶ Muhammed Salih, *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâûhû el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, 12.

⁷ Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisar*, çev. Metin Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 76.

rak çürütmeye çalışmış, İslam'a muhalif olan dinlerin saldırılarını engelleme gayreti içerisinde olmuştur. Mu'tezile ekolü içerisinde önemli bir şahsiyet olan İskâfî, içerisinde yaşadığı dönemin sadece inanç sorunlarıyla değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal sorunlarıyla da uğraşmıştır.⁸ Hicri ikinci asrın başında Zeyd b. Ali, Emevilere karşı verdiği siyasi mücadelede muhtemelen ana akım Müslümanların desteğini almak amacıyla daha faziletli olan Hz. Ali varken, faziletli olan Hz. Ebû Bekir'in imâmetinin geçerli olduğunu kabul etmiştir.⁹ İskâfî'nin yaşadığı dönemde hem itikadi hem de siyasi olarak en çok tartışılan konulardan biri imâmet konusudur.¹⁰ İskâfî bu konu ile ilgili Hz. Ali'nin daha faziletli olduğunu kabul ederek, daha faziletli dururken faziletli olanın imâmetinin caiz olduğunu savunmak suretiyle Zeydiyye mezhebini siyasi olarak desteklemiştir. Ancak Zeydiyye¹¹ gibi Hz. Ali'nin çocuklarının imâmete daha layık olduğunu savunmamıştır.¹² Muhammed Salih Muhammed es-Seyyid, "Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâühû el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye" adlı eserinde İskâfî'nin bu düşüncesiyle Şiîler'in imâm ancak nass ve tayin ile olur, iddiasını çürüttüğünü ifade etmiştir.¹³ İskâfî, imâmet konusundaki bu görüşü ile çağdaşı olan Ebu Osman Bahr b. Amr el-Câhiz, (ö. 255/869) ile görüş ayrılığına düşmüştür. Zira Câhiz, Hz. Ebû Bekir'in daha faziletli olduğunu savunmuştur. Bu nedenle İskâfî, Câhiz'in konu ile ilgili yazdığı "el-Osmaniyye" kitabına reddiye olarak "Nakzu'l-Osmaniye" kitabını yazarak, Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonra en faziletli insan olduğunu savunmuştur. İskâfî, sadece

⁸ Muhammed Salih, *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâühû el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*,13.

⁹ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Umrân Yayınları, 1981), 64.

¹⁰ Câhiz, Hz. Ebû Bekir'in fazilet bakımından Hz. Ali'den daha üstün olduğunu anlatan "el-Osmaniye" adlı eserini yazmıştır. Câhiz henüz hayatta iken İskâfî, onu eleştirmiştir. Bir gün Câhiz, Bağdat'da bir dükkâna gitmiş, benim kitabımı eleştirip reddiye yazan bu siyah çocuk kimdir, diye sormuş, o esnada orada oturan İskâfî, Câhiz kendisini görmesin diye saklanmış, şeklinde bir bilgi bulunmaktadır. Bk. İbn Ebû'l-Hadîd'in *Şerhu Nechil Belâğâ*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kum: Dârü kütübî'l-Arabiyye, 1959), 17/88-89.

¹¹ Zeydi imâmet anlayışı konusunda bkz. Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmâmet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri". Yakın Doğu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: I, Sayı:2 (2015), s. 93-118.

¹² Mehmet Ümit, *Hicrî Üçüncü Asırda Şî-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 94.

¹³ Muhammed Salih, *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâühû el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*,13.

Câhiz'in konu ile ilgili iddialarına cevap vermekle yetinmemiş, ayrıca yazdığı "Mî'yârü'l-Muvâzene" adlı eserinde, Hz. Ali'nin faziletlerine geniş bir çerçevede yer vermiştir. Ancak bu eserin İskâfî'ye değil, oğluna ait olduğu da söylenmiştir.¹⁴

Muhammed Salih, İskâfî'nin ilahiyat anlayışını şöyle açıklar. Ona göre İskâfî, tevhid, adalet, zat-sıfat ilişkisi, halku'l-Kur'an, i'cazu'l-Kur'an vb. kelâm ile ilgili konularda Mu'tezile kelâmcılarının çizdiği çerçevenin dışına çıkmamıştır. İskâfî, inanç konularını ele alırken nakilden ziyade akla daha fazla önem vermiştir. Allah'ın zulme olan kudretini adalet ilkesi ile açıklamıştır. Ayrıca aklın, şer'î teklifin bilinmesinin, insanın kudretinde olduğunu kabul ettiğini savunmuştur. Âlem konusunda ise, İspat-ı vacip konusuna hazırlık olsun diye, âlemin cevheri fert, cisim ve arzarlardan meydana geldiğini savunmuştur. Ona göre âlem, bütün yönleriyle hâdistir. Onun da, diğer Mu'tezile kelâmcıları gibi, Allah'ın varlığını ispat etmede dayandığı delillerin en önemlisi âlemin hâdis olması düşüncesidir. Ayrıca hüsün ve kubuh konusuna da işaret ederek, ahlaki düşüncelerini Mu'tezile kelâmcılarının savunduğu hüsün ve kubuh nazariyesi üzerinde inşa etmiştir. Siyasi konulara da ağırlık vererek düşüncelerini, iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak esasına dayandırarak siyasi hürriyeti savunmuştur. Bunun da, imâmet vasıtası ile olacağını ifade ederek, imâmetin hem nas, hem de akli olarak vacip olduğunu iddia etmiştir.¹⁵

¹⁴ Geniş bilgi için Câhiz'in "el-Osmâniye" adlı eserine bakınız. Bu eser, Ali Ebu Mülhim tarafından yayına hazırlanarak Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl tarafından Beyrut'ta 2002 yılında "Resâilü'l-c-Câhiz" adlı eserin birinci cildinin 127-336 sayfalarında yayınlanmıştır. İskâfî'nin Câhiz'a reddiye olarak yazdığı "Münâkazât" adlı eseri kısmen günümüze ulaşmıştır. Bu eser, İbn Ebü'l-Hadid'in Şerhu Nechi'l-belâga'sında (XIII/219-295) sayfaları arasında yayınlanmıştır. Bu eser, Nakzü'l-Osmâniyye, er-Redd'ale'l-Osmâniyye ve Münâkazâtü'l-Osmâniyye gibi adlarla da zikredilerek yayınlanmıştır. Ayrıca İskâfî'ye nispet edilen eserlerden biri de "el-Mî'yâr ve'l-muvâzene" adlı eserdir. Bu eser, Muhammed Bâkır el-Mahmûdî tarafından Beyrut'ta 1981 yılında yayınlanmıştır. Ancak bu eserin İskâfî'ye ait olduğu kesin değildir. Zira İbn Nedim "el-Fihrist" adlı eserinde bu eserin İskâfî'nin oğluna ait olduğunu zikretmiştir. Bkz. Ümit, Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri, 70.

¹⁵ Muhammed Salih, *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâühü el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, 14.

Müellifin yazdığı çok sayıdaki eseri kaybolduğundan dolayı imâmet konusu hariç diğer kelâmî konulardaki görüşleri, mensup olduğu ekolün kelâmcıları veya diğer fırkalara mensup kelâmcıların aracılığı ile bir bütün olarak değil, konu bütünlüğünden koparılmış şekilde günümüze gelmiştir. Müellifin görüşleri anlatılırken düşünce hayatı daha iyi anlaşılсын diye aynı dönemdeki bazı kelâmcıların görüşlerine de yer verilmiştir.

1. Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri

Erken dönem kelâmcılarından olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İşkâfî'nin adı, bazı klasik eserlerde Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İşkâfî şeklinde, bazen de Muhammed b. Abdullah el-İşkâfî şeklinde zikredilmiştir.¹⁶ Verilen bu bilgiye göre İşkâfî'nin adı, Muhammed, babasının adı Abdullah, künyesi Ebû Ca'fer, lakabının ise İşkâfî olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷

İbn Nedim, (ö.385/995) İşkâfî'nin aslen Semerkand'lı olduğu, ancak daha sonra Bağdat'a nisbetle kendisine Bağdâdî denildiğini söyler. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) "Mu'cemu'l-Buldan" adlı eserinde, Bağdat ile Nahrevand arasında yukarı ve aşağı şeklinde adı İşkâf olan bir belde olduğu ve bu beldeden birçok âlimin yetiştiğini bunlardan birinin de Muhammed b. Abdullah Ebû Ca'fer el-İşkâfî olduğunu belirtir.¹⁸ Ancak Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât, Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî (ö.319/931) ve İbnü'l-Murtezâ (ö. 840/1437) gibi Mu'tezile mezhebinin kelâmcıları onun sıradan fakir bir ailede doğduğunu söylemişlerdir. İbnü'l-Murtezâ, Muhammed b. Yezdâz'ın İşkâfî için âlim ve faziletli bir zat olduğu, kelâm ilmi konusunda yetmiş yakın kitabı bulunduğunu belirtir.¹⁹ Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî, Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın İşkâfî hak-

¹⁶ İbn Nedim, *Kitâbü'l-Fihrist*, 213; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 123; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/234-235.

¹⁷ Ahmed b. Yahya b. Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer (Beyrut: Darü'l-Muntezir, 1988), 78; Kâdî Abdülcebbar, b. Ahmed el-Hemedânî, *Fadlû'l-İ'tizal ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyenetihim Lisâiri'l-Muhâlîfin*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dârü't-Tunisiyye, Li'n-Neşr, 1974), 285; Muhammed Salih, *Ebû Ca'fer el-İşkâfî ve Erâühü el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, 20.

¹⁸ Ebü Abdillâh Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, nşr. F. Wüstenfeld (Beyrut: Dârü Sâdr, 1977), 1/181.

¹⁹ İbn Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 78.

kında şu bilgileri verdiğini rivayet etmiştir. Bu rivayete göre İskâfî, önceleri terzilik yapıyormuş, ancak ilim öğrenmeye de çok meraklıymış. Fakat annesi ve amcası, işini aksatır gerekçesi ile İskâfî'nin mesaisini ilime değil, mesleği olan terziliğe vermesini istemişlerdir. İskâfî'nin bu özel durumundan haberdar olan Ca'fer b. Harp, (ö. 236/850-51) İskâfî'yi himayesine alarak, maddi durumu düzelinceye kadar annesine her ay düzenli olarak yirmi dirhem ücret ödemiştir.²⁰ İbn Nedim de İskâfî'nin ilme karşı çok hevesli ve birçok alanda bilgi birikimine sahip olduğunu belirtir. Ayrıca emsallerine göre uzun bir yaşam sürdürdüğünü, Halife Mu'tasım'ın (ö. 227/842) saygı gösterip, takdir ettiğini, aynı zamanda ona karşı her zaman cömert davrandığını söyler. Ayrıca İskâfî'nin iyi bir hatip olduğu, konuştuğunda herkesin saygı amacıyla sustuğunu belirtir. Diğer taraftan İbn Nedim, İskâfî'ye ait birçok eserin başlıklarını zikrederek yer vermiştir.²¹ Ayrıca İskâfî'nin Hüseyin b. Ali el-Kerâbisî (ö.248/862) ile kelâmî konularda konuşup, tartıştığı bildirilmiştir.²²

İskâfî'nin kelâm ekolleri ile olan ilişkisi konusunda ise şunları söylemek mümkündür. Kâdi Abdülcebbâr b. Ahmed, (ö.415/1025) onu Mu'tezile'nin yedinci tabakasından saymıştır. Ayrıca kelâm ilmi ile ilgili doksan kitabı olan faziletli bir âlim ve şahsiyet olarak tanıtmıştır.²³ Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malati (ö.377/987) ise içerisinde İskâfî'nin de olduğu Bağdat Mu'tezile ekolüne mensup birçok kelâmcıyı zikrederek bu ekolün, Zeydiye mezhebinin bir kolu olduğunu söyler. Gerekçe olarak da imâmet konusunda onların da Zeydiye gibi düşündüklerini gösterir.²⁴ Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö.429/1037) ise Mu'tezile mezhebini on sekiz fırkaya ayırarak, bu fırkalardan birinin de Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî'ye tabi olanların oluşturduğu İskâfiyye grubu olduğunu belirtir.²⁵ Abdülkâdir el-Bağdâdî ve Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî (ö. 548/1153) gibi, bazı klasik mezhepler tarihi yazarları, İslam düşünce ekollerine bağlı tanınmış kelâmcıların görüşlerini anlatırken bu kelimcilerini adlarının sonlarına nispet yası eklemiştir.

²⁰ İbn Murteza, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 78.

²¹ İbn Nedim, *Fihrist*, 213.

²² Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/181.

²³ Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlî'l-İ'tizal*, 285.

²⁴ Ebü'l-Hüseyin el-Malâti, *et-Tembûh ve'r-Red alâ Ehli'l-Hevâ ve'l-Bida'*, thk. Muhammed Zahir el-Kevserî (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1968), 34.

²⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 123.

Bu adlandırmaları, Câhizîyye, Câ'feriyye ve İskâfiyye şeklinde yapmışlardır. Bu şekilde yapılan tasnifler, bu kelimcilerin müstakil bir düşünce ekolü kurduğu anlamına gelmez. Muhtemelen bu şekildeki tasnifin amacı, bu kelimcilerin ve bunların görüşlerini kabul edenlerin görüşlerini ifade etmek içindir.

İskâfî, yaşadığı dönemde Bağdat'ta birçok Râfîzi ve Mülhid grupla ilmi düzeyde mücadele ederek, İslam inancını bu inkârcı akımlara karşı savunmuştur. Örneğin önce Mu'tezile mezhebine mensup iken sonradan mülhidlere katılan Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Yahya er-Râvendî, (ö. 301/913) hicri üçüncü asırdaki bütün Şîileri kendi taraftarlarının öncüleri olarak görmüştür.²⁶ Mülhidler, nübüvvet inancını kabul etmedikleri halde Şîiler'in imâmet düşüncesini kabul etmişlerdir.²⁷ Mülhid'lerin sergilemiş oldukları bu çelişkili tutumun, Mu'tezile mezhebi ile giriştikleri mücadelede Şîiler ile bir ittifak içerisinde olma isteğinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Birçok Mu'tezile kelâmcısı ile Mülhid ve Şîiler arasında itikadi konularda tartışmalar yaşanmıştır. Nitekim Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö.235/849) ile Hişâm b. el-Hakem (ö.199/815) arasında Allah'ın ilmi konusunda tartışma yaşanmıştır. Ayrıca Ca'fer b. Harp, Râfîzi Mezhebine bağlı olan Muhammed b. Halîl es-Sekkâk (ö. 179/794) ile ilimin hudûsu konusunda tartışmıştır. Hayyât, İskâfî ile Sekkâk arasındaki tartışmaların meşhur olduğunu söyler.²⁸ İbnü'r-Râvendî yazdığı "Fadîhatü'l-Mu'tezile" adlı risalesinde İskâfî de dâhil nerede ise bütün Mu'tezile kelâmcıları ile ilgili olumsuz ithamlarda bulunmuştur.²⁹ İskâfî'ye nisbet edilen doksandan fazla eserin nerdeyse tümü kaybolmuştur.³⁰ Bu eserlerden sadece iki tanesi kısmen günümüze ulaşmıştır. Bunlar "Nakzu'l-Osmâniye" ve "el-Mi'yâr ve'l-Muvâzene" adlı eserlerdir. İbn Ebû'l-Hadîd, "Nakzu'l-Osmâniye" adlı eseri "Şerhu nehci'l-belâğa'nın" 13.cilt 219-295 sayfaları arasında yer vererek günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Ayrıca Câhiz'in "el-Osmâniye" eseri ile birlikte bir cilt olarak 1991 yılında Beyrut'ta basılmıştır. "el-Mi'yâr ve'l-Muvâzene" adlı eseri de Muhammed Bakır el-

²⁶ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 72; Hayyât, *el-İntisâr*, 59.

²⁷ Hayyât, *el-İntisâr*, 60-61.

²⁸ Hayyat, *el-İntisâr*, 110-11, 142, 180.

²⁹ Konu ile ilgili geniş bilgi için Ebû'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed el-Hayyât, *el-İntisâr ve'r-Red ale'lbnî er-Râvendî*, adlı esere bakılabilir.

³⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlû'l-î'tizal*, 285.

Mahmûdî tarafından tahkik edilerek 1981 yılında basılmıştır. Halen değişik müstakil baskıları bulunmaktadır. Bunların dışındaki eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.³¹

2. Kelâmî Görüşleri

Mutezile ekolü, hicri ikinci asrın başlarında Basra'da doğdu. Daha sonra Bağdat'ın başkent olmasıyla beraber burası birçok açıdan önemli bir şehir haline gelmiştir. Buraya farklı yerlerden birçok âlim gelip yerleşmiştir. Çok geçmeden başkent Bağdat önemli kültür merkezlerden biri haline gelmiştir. Basra ekolü, Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) çevresinde toplanan kelâmcılar tarafından oluşturulmuştur. Bu ekol, çok geçmeden ekolün beş esasını benimsemiştir. Başkent Bağdat'a taşınmasıyla beraber oraya yerleşen, Bişr b. Mu'temir (ö.201/825) Basra ekolünden ayrı bir Mu'tezile ekolünü oluşturmuştur. Bu ekol, daha sonra Bağdat ekolü diye anılmıştır. Bu ekol de, Basra ekolünün belirlediği Mu'tezile'nin ana esaslarını kabul etmiştir. Mu'tezile kelâmcılarından olan Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât, bu beş esas kabul edenleri, Mu'tezile'den saymıştır.³² Basra ve Bağdat ekolü, bu beş esas dışında birçok konuda ihtilaf etmiştir. Ayrıca bu ekollere bağlı olan birçok kelâmcı, aralarında öğretmen-öğrenci ilişkisi olmasına rağmen birçok konuda ayrı düşünmüştür. Örneğin Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf ile öğrencisi İbrahim en-Nazzâm (ö. 231/854) aralarında sürekli tartışmışlardır. Öyle ki, Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf, en-Nazzâm için cedel ehli onun gibi birisini görmedi, şeklinde övgüde bulunmuştur.³³ Mu'tezile'nin bu durumu onların fikir hürriyetine verdiği önemi gösterir.

Bağdat ile Basra ekollerinin ayrıştığı temel konulardan biri imâmet konusudur. Bağdat ekolü, bu konuda Şia'nın bir kolu olan Zeydiyye fırkasına meyil etmiştir.³⁴ Zeydiyye mezhebi'nin kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Ali, (ö.122/740) Ehl-i beytin diğer insanlardan daha fazla Hz. Peygamber'e vasi olduklarını, ancak Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in Müslümanların tercihi ile imâm

³¹ İskâfî'nin eserleriyle ilgili olarak bkz. Ümit, Hicri Üçüncü Asırda Şii-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri, 67-70.

³² Hayyât, *el-İntisâr*, 126-127.

³³ Malâti, *et-Tembûh ve'r-Red*, 39-40.

³⁴ Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 82.

seçildiklerini, Kur'an ve Sünnetle amel ettiklerini belirtir.³⁵ Malâti, Bağdat Mu'tezilesi'ni imâmet konusundaki görüşünden dolayı Zeydiyye Mezhebinin bir grubu olarak kabul eder. Çünkü her iki ekol de, daha faziletli bir imâm varken faziletli birinin imâmetini caiz görmüşlerdir. Ca'fer b. Mübeşşir, (ö. 234/848-49) Ca'fer b. Harp ve Muhammed b. Abdullah el-İskâfi vb. Bağdat ekolüne bağlı kelâmcılar, bu görüşü savunmuşlardır.³⁶

Bağdat ekolünün, Basra ekolünden hem siyasi hem de diğer inanç konularında tedricen fikirsel olarak ayrılmasının birçok siyasi ve sosyal sebepleri vardır. Halife Me'mûn,(ö. 218/833) Mu'tasım (ö. 227/842) ve Vâsıbillâh (ö.232/847) dönemlerinde Bağdat'ta oluşan siyasi ve sosyal hava Bîşr b. Mu'temir ve arkadaşlarını siyasi ve itikadi konularda farklı düşünmeye sevk etmiş olabilir. Ayrıca bu dönemde tercüme faaliyetleri artmış, bu dönemde Yunan Felsefesi, varlığını İslam dünyasında daha fazla hissettirmiş, Mu'tezile kelâmcıları, tabiat konusunda felsefecilerin görüşlerinden faydalanmış, onların kitaplarını açıklayarak, onların metotlarını kelâm ilminde kullanmaya başlamışlardır.

Bağdat ekolüne bağlı olan İskâfi, başta siyaset olmak üzere birçok konuda Zeydiyye mezhebine yakın bir konumda durmuştur. Onun kelâm ilmi ile ilgili görüşlerini ilahiyat, âlem ve imâmet başlıkları altında toplamak mümkündür.

2.1. İlahiyat

Mu'tezile mezhebi ile ilgili yapılan araştırmalar, Mu'tezile kelâmcılarının mutlak anlamda Allah'ın vahdaniyetine önem vererek tevhid ilkesini diğer bütün ilkelerin esası haline getirdiklerini göstermiştir. Diğer kelâm ekollerine bağlı kelâmcılar da, tevhid konusuna önem vererek, Allah'ın varlığını ve birliğini savunmuşlardır. Ancak Mu'tezile gibi, bir tevhid felsefesi geliştirememişlerdir. Mu'tezile tenzihi bir tevhid anlayışını kabul ederek, Allah'ı hiçbir şekilde yaratılmışların vasıfları ile vasıflandırmamışlardır.³⁷ Hayyât, kelâmcılar içerisinde tevhidi en iyi savunanların Mu'tezile kelâmcıları olduğunu sa-

³⁵ Ahmed bin Yahya bin Câbir el-Balâzürî, *Ensabu'l-Eşraf*, thk. Suheyl Zekkar - Riyaz Zerkayi (Beyrut:Daru'l-İkr, 1996), 3/436.

³⁶ Malâti, *et-Tembîh ve'r-Red*, 34.

³⁷ Muhammed Salih, *Ebü Ca'fer el-İskâfi ve Erâûhü el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, 109.

yunur.³⁸ Örneğin Ebu'l-Huzeyl, Allah'ın her yönü ile diğer varlıklardan farklı olduğunu, hiçbir şekilde sonradan yaratılan yaratıklara benzemediğini belirterek, Allah'ın her açıdan tek olduğu, cisim olmadığı gibi hiçbir şekil, biçim, suret ve sınıra tabi olmadığını savunmuştur.³⁹ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, (ö.324/935) Mu'tezile kelâmcılarının tevhid konusunda görüş birliği içerisinde olduklarını belirterek konu ile ilgili düşüncelerini şöyle dile getirmiştir; "Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur. Ezelden her şeyi bilir, görür, işitir, kadir, hay ve kadimdir. Hiçbir şey ondan gizli kalmaz. Cisim, cevher ve araz olmadığı için bunlarda bulunan vasıflardan da beridir."⁴⁰

İskâfî, Mu'tezile içerisinde tevhid konusunu en iyi bilen ve ona önem veren biri olarak bilinir.⁴¹ Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât'ın bildirdiğine göre İskâfî, Allah'ın varlığını ispat etmek için şu şekilde akıl yürütmüştür. Âlemde görülen bütün varlıkların bir başlangıcı vardır. Şayet bir şeyin başlangıcı silsile olarak geriye dönük yoksa bu başlangıcı olmayan varlıklardan herhangi bir değişikliğin veya fiilin meydana gelmesi mümkün değildir. İlk varlık, varlıkların bir başlangıcının olduğunu ispat eder. İlk varlık, diğer varlıkların varlığını başlattığı için varlığında her hangi bir değişim olmadığı gibi diğer varlıkların varlığını da sonsuza dek sürdürebilir. İskâfî'ye göre herhangi bir hareketten önceki bir hareketin ezeli olması, fiilin failinden önce meydana geldiği sonucunu doğurduğu için mümkün değildir. Lakin bir hareketten sonra başka bir hareketin sonsuza kadar devam edememesi durumunda fiil, failinden önce meydana gelmediği için mümkündür.⁴² İskâfî'nin ispat-ı vacip ile ilgili bu yaklaşımı diğer Mu'tezile kelâmcılarının konu ile ilgili olan yaklaşımlarına uygundur.

Allah'ın bir mekânda bulunmayla vasıflandırılması hususunda Mu'tezile ihtilaf etmiştir. Aralarında İskâfî'nin de olduğu birçok Mu'tezile kelâmcısı, bütün mekânların yaratıcısı, düzenleyicisi ve tedbirlerinin her mekânda geçerli olması anlamında Allah her yerdedir, şeklinde vasıflandırılabilceğini söy-

³⁸ Hayyât, *el-İntisâr*, 13.

³⁹ Hayyât, *el-İntisâr*, 9.

⁴⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfî'l-Musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 154.

⁴¹ Hayyât, *el-İntisâr*, 13.

⁴² Hayyât, *el-İntisâr*, 13-14.

lemişlerdir. Ancak Hişâm b. Amr el-Fuvâti (ö.218/833) ve Abbâd b. Süleyman (ö. 245/859) gibi diğer bazı Mu'tezile kelâmcıları, Allah'ın mekânla sınırlandırılmasının mümkün olmadığını, O'nun ezelde bulunduğu hal üzerinde olduğunu iddia etmişlerdir.⁴³

Kelâmcıların, üzerinde çok fazla tartıştığı konulardan biri Allah'ın sıfatlarıdır. Müslüman kelâmcıların çoğu, Allah'ın hangi sıfatlarla vasıflandırılacağı ve bu sıfatların mahiyeti konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bu şekilde davrananlardan biri de İskâfî'dir. Üzerinde en fazla durduğu sıfat ise ilim ve kudret sıfatlarıdır. Ona göre bu iki sıfat arasında zorunlu bir ilişki mevcuttur.⁴⁴ Birçok Mu'tezile kelâmcısı bu konuda benzer görüşlere sahiptir. Örneğin Kâdî Abdülcebâr'a göre akıl yürütme ile bilinen ilk şey, Allah'ın kadir sıfatıdır. Ona göre diğer sıfatlar ancak bu sıfatın bilinmesi ile bilinir. Zira Allah'ın varlığını ispat eden kozmolojik deliller O'nun doğrudan kadir olduğunu da ispat eder. Kâdî Abdülcebâr'ın bu konudaki akıl yürütmesini şöyle ifade etmek mümkündür. Allah'ın, istediği zaman istediği şekilde herhangi bir fiili yapması mümkündür. Diğer failerde olduğu gibi, Allah'ın herhangi bir fiili işlemesi O'nun kadir olduğuna delalet eder.⁴⁵ Ayrıca Allah'tan muhkem fiillerin meydana gelmesiyle de O'nun âlim olduğu anlaşılır. Duyular âleminde bu duruma şahit olmak mümkündür. Görünen âlemde geçerli olan şey, görünmeyen âlem için de geçerlidir.⁴⁶ Yine Allah'ın âlim ve kadir olması, O'nun hay yani diri olması ile mümkündür. Ona göre Allah, akıl yürütme ile bilinir. Bu konudaki akıl yürütmenin birinci önermesi, Allah'ın kadir ve âlim olmasıdır. İkinci önermesi ise âlim ve kadir olan biri, mutlaka diri olmalıdır, esasına dayanır. Ezelde diri olan, ebedde de diri olur. Zatı gereği bu özelliklere sahip olan birinin, herhangi bir gerekçe ile bu vasıflarını yitirmesi mümkün değildir.⁴⁷ İskâfî'ye göre Allah, zatı gereğince ezelden işiten, gören ve idrak

⁴³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 155.

⁴⁴ Muhammed Salih, *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâühü el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, 113.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/244.

⁴⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, 1/ 260.

⁴⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, 1/ 260-270.

edendir.⁴⁸ Ona göre Allah'ın işitmesi ve görmesinin anlamı, kelâmı ve sesleri bilmesidir. Böylece Allah, görülen ve işitilen her şeyi bilir.⁴⁹

İskâfî'ye göre, Allah'a nispet edilen "Kerim" sıfatı cömertlik ve diğer şeylerden daha yüce anlamına gelir. İlk anlamda kullanılması Allah'ın fiili bir sıfatı, ikinci anlamda kullanılması ise Allah'ın zatından kaynaklanan zati bir sıfatı olmuş olur.⁵⁰

Kelâm ekolleri, Allah'ın diğer sıfatlarında olduğu gibi, kelâm sıfatı ile ilgili de ihtilaf etmişlerdir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Allah'ın kadim bir kelâm ile mütekellim olduğunu savunmuşlardır. Mu'tezile, Hariciler ve Şia ekollerine bağlı kelâmcılar ise Allah'ın kelâmının hâdis olduğunu iddia etmişlerdir.⁵¹ Bütün kelâm ekolleri, Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kelâmı olduğunda ittifak etmişlerdir.⁵² Ancak ayrıntılarında ihtilaf etmişlerdir. İçerisinde İskâfî ve Âbbâd b. Süleyman'ın da olduğu bazı Mu'tezile kelâmcıları, Allah'ı mütekellim olarak nitelendirmekten kaçınmışlardır. Onlara göre, Allah'ın mütekellim olması akıl ile ispat edilirse, bu durumda O'nun mütefâil olarak da ispat edilmesi mümkün olmuş olur.⁵³ İskâfî'ye göre, Allah'ın kelâmı arazdır, sonradan yaratılmıştır ve birden fazla mekânda bulunabilir.⁵⁴ Züheyr el-Eserî de İskâfî ile benzer görüşleri savunarak, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğu, muhdes olduğu ve aynı zaman diliminde birden fazla yerde bulunabileceğini savunmuştur.⁵⁵ Kur'an kıraatinin kelâm olup-olmadığı konusunda da kelâmcılar ihtilaf etmişlerdir. Bazı kelâmcılar, kelâm olduğunu iddia etmişler, bazıları da kelâm olmadığını söylemişlerdir. Mu'tezile kelâmcıları, okunan şeyin kıraat olmadığını iddia etmişlerdir. Onlara göre, bizim fiilimiz kıraattir, Allah'ın fiili ise okunandır. Ayrıca Mu'tezile kelâmcıları, Kur'an-ı Kerim'in telaffuzu konusunda da ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bir grup kelâmcı, Kur'an'ın hem

⁴⁸ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 356.

⁴⁹ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 166-167.

⁵⁰ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 168.

⁵¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 97.

⁵² Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 112.

⁵³ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 172.

⁵⁴ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 177.

⁵⁵ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 399.

okunabileceğini hem de telaffuz edilebileceğini iddia ederken bazıları da sadece okunabileceğini savunmuşlardır.⁵⁶ İskâfî ise Kur'an'ın okunabileceğini ancak telaffuz edilemeyeceğini, şayet telaffuzu mümkün olsa onunla konuşmamızda mümkün olurdu.⁵⁷ Ancak böyle bir durum mümkün değildir.

İslam âlimleri, Kur'an-ı Kerim'de muhkem ve müteşâbih ayetlerin var olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak hangi ayetlerin muhkem, hangilerinin müteşâbih olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. İskâfî, lafzın zahiri anlamı dışında başka bir anlama gelmeyen ayetleri muhkem, lafzın zahiri okunduğunda birden fazla anlama gelebilen ayetleri de müteşâbih olarak kabul etmiştir.⁵⁸

Kelâmcılar Allah'ın yoktan var edici olduğunu ifade etmek için "Allah hâlık'tır" lafzı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Matürîdî kelâmcıları, Allah tarafından kişinin iradesi olmadan kulda meydana getirdiği titreme gibi fiillere halk adını vermişlerdir.⁵⁹ Ebü'l-Hasan el-Eşâ'ri ise Ehl-i hakk'ın Allah'ın kadim bir kudretle fiillerini yaptığını savunduğunu söyler. Bazı Mu'tezile kelâmcılar ile İskâfî'ye göre ise hâlık kelimesi, bir fiili vasitasız olarak yapmak anlamına gelir.⁶⁰

İsk'afî'nin görüş belirttiği bir diğer husus istitâat meselesi ile ilgilidir.⁶¹ Mu'tezile kelâmcıları, fiilden önce bulunan kudretin sürekli olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Aralarında İskâfî'nin de olduğu bazı kelâmcılar, sürekli olmadığını savunmuşlardır.⁶² Ayrıca İskâfî, fiilden önce insanın kudretinde olan istitâatın, birbirine zıt iki fiilden birini gerçekleştirdiğinde diğerini yapmaya kadir olamayacağını savunmuştur.⁶³

⁵⁶ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 197.

⁵⁷ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 409.

⁵⁸ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 194-196.

⁵⁹ Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978), 141.

⁶⁰ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 375.

⁶¹ İstitâat kavramı güç, kuvvet, kudret, sağlam ve sağlamlık gibi anlamlara gelir. Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre fiil ile beraber bulunur. Mu'tezile'ye göre ise fiilden önce bulunur. Bk. Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn et- Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 174. ; Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 199.

⁶² Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 200.

⁶³ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, 201.

Ca'fer b. Harp ve İskâfî'ye göre insan, yaptığı fiilden dolayı değil, yapmakta olduğu fiil için kudret ve kabiliyete muhtaçtır. Çünkü kudret fiilden önce bulunur. Fiil işlendikten sonra da yok olur. Dolayısıyla sonradan yok olan bir kudret aracılığıyla doğrudan bir fiilin meydana gelmesi imkânsızdır. Zira onlar, aciz veya ölü olan bir organda sadece dolaylı bir fiilin meydana gelmesini imkân dâhilinde görürler. Örneğin atıldıktan sonra taşın yuvarlanması, yok olan bir kudretle meydana gelmiş olur.⁶⁴ İskâfî, bu şekildeki düşüncesine uygun olarak yakma olmaksızın, odun ile ateşin bir arada bulunmasını mümkün kabul ederken, konuşma ile dilsizliğin, ilim ile ölümün bir arada bulunmasını ise reddetmiştir. Ona göre kudret, insan hayatından çıkarıldığında kudretsiz hayat meydana gelir. Kudretsiz bir hayatın canlı kalması da imkân dâhilinde değildir. Aralarında İskâfî'nin de olduğu bazı kelâmcılar, insanın elinde ilim, idrak ve kudret kabiliyetinin bulunabileceğini ve bununla ilim elde edilebileceğini savunurken, Muhammed b Abdilvahhâb el-Cübbâî (ö.303/916) gibi bazı kelâmcılar, elin yapısında bir değişiklik meydana gelmediği takdirde bunun mümkün olamayacağını savunmuşlardır.⁶⁵

İnsan bir fiili yaptığında zıttı yapılsaydı denilmesinin mümkün olup olmadığı konusunda Mu'tezile kelâmcıları ihtilaf etmişlerdir. Ca'fer b. Harp ve İskâfî, kâfir olan biri için, iman etseydi iyi olurdu, denilmeyeceğini, lakin küfür gerçekleştiği anda iman etmiş olsaydı, onun için daha iyi olurdu, denilmesinin temenni olarak uygun olacağını söylemişlerdir. Ancak inkâr gerçekleştiğinden sonra böyle bir temenninin gereksizliğini belirtmişlerdir. Örnek vermek gerekirse şöyle denilebilir. İşlenmiş bir küfür için, bu zat evvelki gün küfür edeceğine, iman etmiş olsaydı, kendisi için daha hayırlı olurdu, denilebilir, ancak onlar, daha önceki küfre karşılık iman etseydi, kabilindeki bir söylemin hatalı olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁶

Erken dönem kelâmcılarının ihtilaf ettiği konulardan biri de bilginin hangi kaynaklarla nasıl elde edileceği konusudur. Bunu ifade etmek için malum ve meçhûlü kabul ve inkâr edenler şeklinde tasniflerde bulunmuşlardır. Genelde zorunlu olarak bilinenler ihtiyari bilgi ile de bilinir mi veya insan

⁶⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 202.

⁶⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 252.

⁶⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 208.

bildiği bir şeyi bütün yönleriyle kavrayabilir mi gibi konular tartışılmıştır. Ebû'l-Hasan el-Eş'ari, Bağdat Mu'tezilesine bağlı kelâmcıların malum ve meçhulü inkâr edenler içerisinde yer aldığını belirterek konu ile ilgili şöyle düşündüklerini anlatır. Onlar, Allah'ın yaratıcı olduğunu bilmeyen biri, şayet cisimlerin bir failin eseri olduğunu, Allah'ın gözle görülmeyeceğini ve mekânsız bir mekânda olduğunu bilirse, Allah'ı da bilebilir demişlerdir. Yine onlara göre Allah'ın mevcut olduğunu ispat eden delil, aynı zamanda O'nun görülmeyeceğine ve her yerde olduğuna da delalet eder. Allah'ın bir cismi yarattığına delalet eden delil, O'nun bütün cisimleri yarattığına da delalet eder. İskâfî ise konu ile ilgili şunu söylemiştir. Allah'ın adalete kadir olduğunu ispat eden delil, aynı zaman da O'nun zulme de kadir olduğunu gösterir.⁶⁷

İlk dönem kelâmcıları (mütevellit) dolaylı fiil konusunda farklı düşünmüşlerdir. Bazıları tevellüdü kabul ederken bazıları da kabul etmemişlerdir. İskâfî, iradeye bağlı olarak meydana gelen fiilleri (doğrudan) mübaşir, kasıtsız ve iradesiz meydana gelenleri de mütevellid (dolaylı) fiil olarak kabul etmiştir.⁶⁸ Tevellüt nazariyesini kabul edenlerin bir kısmı bir hareketin iki faili, diğer bir kısmı ise iki hareketin iki fail tarafından meydana getirildiğini savunmuşlardır. Örneğin başkası tarafından yakılan ateşe kendisini atan kişi, yakma fiilinin faili olarak kabul edilirken, atılan bir ok, başka bir şahıs tarafından yönü değiştirilerek, bir ölüme neden olmuşsa, oku yönlendiren kişi öldürme fiilinin faili olarak kabul edilmiştir. Ancak aralarında İskâfî'nin de olduğu bazı kelâmcılar ise yukarıda verdiğimiz örneği yorumlayarak şunu söylemişlerdir. Atılan okun hareketi atanın fiili, meydana gelen ölüm veya yaralanma ise okun yönünü değiştirenin fiilidir. Zira başka bir hedefe giden oku çeviren, fiili kendi fiili yapmıştır. Bir hedefe ok atılmak istendiğinde atılmadan önce herhangi bir kasıt olmadan orada bulunan bir şeye isabet ederse bu atanın fiili olur.⁶⁹ İskâfî, insanın iradesi ve emeği ile meydana gelen, telli ve vurgulu mü-

⁶⁷ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 293.

⁶⁸ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 301.

⁶⁹ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 302.

zik aletlerini, tamburları ve mizmar gibi aletleri insanın ürünü olarak kabul ederek, bunların Allah tarafından yaratılmadığını savunmuştur.⁷⁰

Mutezile kelâmcılarının ihtilaf ettiği konulardan biri de iradenin muradı gerektirip gerektirmediği konusudur. İçerisinde Ca'fer b. Harp ve İskâfî'nin de olduğu bazı Mu'tezile kelâmcıları, "Kendisinden sonra muradı aralıksız gerçekleşen iradenin muradı gerektirdiğini" savunmuşlardır. Ayrıca İskâfî, iradenin bazı özel durumlarında zorunlu olmadığını, böyle bir durumda muradın üçüncü bir zamanda meydana geleceğini savunmuştur.⁷¹

İlk dönem Mu'tezile kelâmcıları, Allah'ın zulme kadir olduğunu kabul etmişler. Ancak O'nun zulüm ile nitelendirilmesi konusunda ihtilaf etmişlerdir. Eş'ari'nin bildirdiğine göre, Abbâd b. Süleyman'ın taraftarlarından bir grup, Allah'ın zulmetmeye kadir olduğunu, ancak Allah'ın zulüm ile nitelendirilmeyeceğini savunmuşlardır.⁷² Mu'tezile âlimlerinin üzerinde fazla tartıştığı konuların başında "Allah yapmaya kadir olduğu zulmü yapar mı?" gelir. Gerekçeleri farklı olsa da aralarında İskâfî'nin de olduğu Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû Mûsa el-Murdâr, (ö.226/841 Bişr b. Mu'temir, Muhammed b. Şebîb ve Ca'fer b. Harb gibi bazı Mu'tezile kelâmcıları, Allah'ın zulmetmeyeceğini söylemişlerdir. İskâfî, Allah'ın zulmetmeğe kadir olduğunu, ancak Allah'ın, insana verdiği akıl ve nimetler, O'nun zalim olmayacağını göstermiştir. Ona göre, Allah hem zulmedip hem de zulüm etmediğine dair delilleri vermez. İskâfî'ye "şayet Allah zulüm etseydi, nasıl yapardı şeklinde farazi bir soru sorulmuş o da, "Allah, yarattıklarına verdiği akıl vb. nimetleri vermeyerek yapardı" şeklinde cevap vermiştir.⁷³

Erken dönem bazı Mu'tezile kelâmcıları Allah'ın ahirette sürekli mükâfat (bedel) vereceğini, bazıları da bu bedelin kazanılmış bir hak değil, Allah'tan kendilerine verilen bir lütuf olduğunu söylemişlerdir. Ancak Mu'tezile kelâmcılarının tümü Allah'ın ahirette çocuklara elem vermeyeceğini, azap

⁷⁰ İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: T.C. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/386, 610.

⁷¹ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 304.

⁷² Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 181.

⁷³ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 385.

etmeyeceğini savunmuşlardır. Ahirette hayvanlara herhangi bir bedelin tahsisi konusunda ise farklı düşünülmüşlerdir. Ca'fer b. Harb ve İskâfî, zehirli ve yırtıcı hayvanlar da dâhil Allah'ın onlara dünyada, bekleme yerinde ve ahirette de bedel vermesinin caiz olduğunu savunmuşlardır.⁷⁴

2.2. Âlem

Erken dönem kelâmcıları, âlemin cevher ve arzılardan meydana geldiğini savunmuşlardır. Bütün unsurlarıyla sonradan meydana gelen âlemin hâdis olduğu ve Allah tarafından yaratıldığını ispat etmeye çalışarak, bununla Allah'ın varlığını ve birliğini akli olarak ispat etme gayreti içerisinde olmuşlardır.⁷⁵ Bu amaçla âlem konusunu inceleyen kelâmcılar, cisim, cevher ve arzılardan mahiyeti konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Ebû'l-Hasan el-Eşâ'î'nin bildirdiğine göre İskâfî, atomlara cisim denilmeyeceğini, cisimlerin en az iki atomun birleşmesi ile meydana geldiğini söylemiştir. Cisimleri oluşturan atomlar, renk, tat ve koku gibi arzılara sahip olabilirler. Ancak bir atomda terkip meydana gelmez.⁷⁶

Kelâmcılar hareket, sükûn ve fiiller konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ebû Bekir el-Esamm (ö.200/816) cismin uzun, enli veya geniş olmasını kabul etmiş ancak cismin dışında herhangi bir hareket veya sükûnun varlığını kabul etmemiştir. Aralarında İskâfî'nin de olduğu Bişr b. Mu'temir, Ca'fer b. Harp gibi bazı kelâmcılar, cismin dışında sükûn, hareket, ayrılma, birleşme, kalkma, oturma gibi bazı arzıların varlığını kabul etmişlerdir.⁷⁷

Kelâmcılar, herhangi bir şeyin vasıflandırılmasında zati özelliklerin mi yoksa illetin mi etkili olduğu konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Örneğin itaat etmenin zati sebebi ile mi, yoksa illet sebebi ile mi, iyi olduğu konusunda tartışmışlardır. İçlerinde İbrâhim en-Nazzâm'ın da olduğu bazı kelâmcılara göre nehyden dolayı Allah'ın çirkin olan bir şeyi emretmesi mümkündür. Ancak zati sebebiyle çirkin olan günahları helal kılması caiz değildir. İskâfî'ye göre ise, Allah'ın zatından dolayı güzel olan itaati emretme-

⁷⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 214.

⁷⁵ Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî, *Uyûnü'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, thk. Râcîh el-Kurdi vd. (Amman: Dârü'l-Hâmid, 2014), 55.

⁷⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 246.

⁷⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 267.

si güzeldir. Yine aynı şekilde çirkin veya kötü olanı emretmesi bir illet sebebiyle değil, zâtı sebebiyle çirkindir.⁷⁸

Kelâmcılar, bekanın anlamı ile ilgili ihtilaf etmişlerdir. Abdullah b. Küllâb, (ö.240/854) bâki olan varlığın sahip olduğu bekâ özelliğinin daimi olduğunu iddia etmiştir. Aynı akıl yürütmeyi, kadim ve hâdis olan varlıklar için de yapmıştır. Kelâmcılar, hâdis olan varlıkların bâkiliği konusunda ihtilaf etmişler. Aralarında İskâfî'nin de olduğu bazı kelâmcılar, şayet muhdes olan, iki halde bulunursa ve üzerinde iki zaman geçerse bu durumu ifade etmek için "Muhdes bâkidir" denileceğini söylemişlerdir. Ancak onlara göre "Kadim olan bâkidir" sözünü aynı şekilde anlayamayız. Zira kadim olan varlığın, zaman üstü bâki olma vasfına sahip olduğunu söylemişlerdir.⁷⁹

Kelâmcıların ihtilaf ettiği konulardan biri de arazların tekrarının mümkün olup olmadığı konusudur. Muhammed b. Şebîb hareketlerin tekrar edebileceğini söylemiştir. İçerisinde İskâfî'nin de olduğu bazı kelâmcılar, bâki olan arazların tekrarlanabileceğini, bu özelliğe sahip olmayanların tekrarlanamayacağını söylemişlerdir.⁸⁰

Erken dönem kelâmcıları illetler konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Ebû'l-Hasan el-Eşâ'ri'nin bildirdiğine göre İskâfî'nin bu konudaki görüşü şöyledir: "Malulden önce ve malul ile beraber bulunan iki illet vardır. Malul ile bulunan illet zorunlu illet, malulden önce bulunan illet ise, ihtiyari illettir. Örneğin bir canlıya darbe vurulduğunda canlı, darbe ile beraber elem duyar. Taş atıldığında gider. Gitmenin illeti atmadır. Atma gerçekleştiğinde gitme zorunlu olarak meydana gelir. Fiil illeti de fiilden önce meydana gelir." Bişr b. Mu'temir ise, illetin malul ile yani sebebin sonuç ile beraber meydana gelmesinin imkânsız olduğunu, herhangi bir şeyin illetinin ancak kendisinden önce olacağını savunmuştur.⁸¹

⁷⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 272-273.

⁷⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 279.

⁸⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 282.

⁸¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 290.

2.3. İmamet

Hız. Muhammed'in vefatından sonra Müslümanların ihtilaf ettiği meselelerden biri de, kimin Hız. Peygamber'in yerine devleti idare edeceği meselesidir. Bu konudaki ihtilaf büyümeden Hız. Ebu Bekir devlet başkanı seçildi. Bir süre bu konudaki ihtilafların üstü küllendi. Dönemin şartlarında bir sistem geliştirilemedi. Hız. Osman'ın öldürülmesinden sonra bu konudaki ihtilaflar Müslümanlar arasında çatışmalara yol açtı. Zamanla asıl itibari ile siyasi olan bu konu, dini bir zemine taşınarak tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar neticesinde bazı dini ve siyasi düşünce ekolleri meydana gelmiştir.

İslam düşünce ekolleri, bir imâmın diğer bir deyimle devlet başkanı olarak birinin atanmasının zorunlu (vacip) olup-olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hariciler'in Necedât grubu hariç diğer İslam düşünce ekolleri imâm olarak birinin atanmasının zorunlu olduğunu söylemişlerdir.⁸² İmâmeti zorunlu gören ekoller, cuma ve bayram namazları, yetimlerin evlendirilmesi gibi ibadet ve eylemlerin ancak imâmın varlığı ile gerçekleşebileceğini savunmuşlardır.⁸³ Bazı ekoller bu zorunluluğun akli olduğunu savunurken, bazıları da nakli olduğunu savunmuşlardır. Mu'tezile ve Zeydiyye ekolleri aklen zorunlu olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Câhiz ve Kâ'bi gibi bazı kelâmcılar, imâmetin hem aklen hem de naklen zorunlu olduğunu iddia etmişlerdir. Ehl-i sünnet kelâmcıları da naklen zorunlu olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak İmâmiyye ve İsmâiliyye grupları, imâm olarak birinin tayin edilmesinin insana değil, Allah'a vacip olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁴ İmâmetin aklen zorunlu olduğunu iddia edenler, insanlar arasında birçok sorun ve ihtilafın meydana geldiğini, bunları çözüme kavuşturacak akli başında, güvenilir ve herkesin boyun eğeceği adaletli birinin imâm olarak seçilmesinin zorunlu olduğunu savunmuşlardır. İmâm seçmenin dinen zorunlu olduğunu düşünenler de İslam esaslarının belirlenmesi ve beşeri hukukun uygulamasının ancak bir imâmın varlığı ile gerçekleşebileceğini belirterek bir imâma ihti-

⁸² İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/150.

⁸³ Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 129.

⁸⁴ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2015), 3/666-668.

yaç olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁵ Erken dönem kelâm ekolleri daha çok Hz. Ebû Bekir ve Ali'nin hilafeti konusunda görüşlerini beyan etmişlerdir.

İmâmeti zorunlu gören İslam düşünce ekolleri, imâmın nasıl tayin edileceği, ne tür vasıflara sahip olması gerektiği vb. konularında ihtilaf etmişlerdir. İskâfî'nin yaşadığı dönemde Hz. Osman'ın haklılığını savunan "el-Osmaniye" fırkası, Şia'nın imâmet konusundaki tavrına karşı çıkarak, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ali'den daha faziletli olduğunu iddia ederek, Şia'nın konu ile ilgili görüşlerini çürütmeye çalışmışlardır.⁸⁶ Câhiz ise bu grubun imâmet konusu ile ilgili görüşlerini "el-Osmaniye" adlı eserinde açıklamıştır. Câhiz, Hz. Ebû Bekir ile Ali'nin bazı davranışlarını karşılaştırmak suretiyle Hz. Ebû Bekir'in davranış bakımından daha üstün olduğunu iddia etmiştir.⁸⁷

Câhiz'in savunduğu Hz. Osman'ın taraftarlarının bu görüşlerini, Hz. Ali'nin taraftarları olan Şia inkâr ederek, imâmetin seçimle değil, dinin gereği olarak, Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'nin, imâm olarak atandığını iddia

⁸⁵ Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, *Maddi ve Manevî Yüce Hedefler*, çev. Bergamalı Cevdet Efendi (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993), 361-362.

⁸⁶ Ali Ebu Mülhim, *Resâilü'c-Câhiz*, (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 3/21.

⁸⁷ Câhiz, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ali'den daha üstün olduğu ile ilgili iddiasını şu deliller dayandırmıştır. Hz. Ebû Bekir erken Müslüman olmuştur. Bu uğurda birçok sıkıntıya katlanmıştır. Hz. Ali ise henüz 5-9 yaşlarında çocuk iken kendisine verilen talim ve terbiye neticesinde Müslüman olmuştur. Ebû Talip'in kendisini gözetleyip koruduğunu biliyordu. Diğer fakir insanların böyle bir güvencesi yoktu. Şayet Hz. Ali 15-16 yaşlarında Müslüman olsaydı, nebinin haberi ile müneccimin haberini, delil ile hileyi ayırt edebilirdi. Bu durumda onun İslam'ı Hz. Ebû Bekir'in İslam'ına yakın, Zeyd b. Hârise'nin İslam'ı gibi olurdu. Şia'nın iddia ettiği gibi, şayet Hz. Ali çocuk yaşta iken temyiz gücüne sahip olsaydı, bu durumu, Hz. İsa ve Zekeriya gibi mucize olurdu. Hâlbuki bunu teyit edecek bir delilimiz mevcut değildir. Ayrıca Hz. Ali kendisi hayatta iken çocuk yaşta Müslüman olmasını kendi halifeligi için delil olarak öne sürmediği halde, vefatından sonra taraftarlarının bunu bir delil olarak ileri sürmeleri anlaşılır bir şey değildir. Hz. Ebû Bekir Müslüman olmadan önce zengin ve itibarlı bir insandı, Müslüman olduktan sonra servetini İslam için harcadı. Bu uğurda sıkıntı ve işkencelere maruz kaldı. Ancak Hz. Ali için böyle bir durum söz konusu değildir. Hicret esnasında Hz. Muhammed'e eşlik eden Hz. Ebû Bekir, Allah'ın övgüsüne mazhar olmuştur. Kur'an-ı Kerim konu ile ilgili bu övgüyü dile getirmiştir. Hz. Peygamber'in yatağında yatan Hz. Ali için böyle bir durum söz konusu değildir. Hz. Ebû Bekir İslam için Hz. Ali'den daha fazla çaba sarf etmiş, evini mescide yakın inşa etmiş, birçok insan onun vasıtası ile Müslüman olmuştur. Şia'nın Hz. Ali'nin cesaretini fazilet olarak kabul etmesi övülecek bir şey değildir. Savaşlarda çok insan öldürmek fazilet değildir. Hz. Ebû Bekir'in olaylar karşısındaki soğukkanlılığı ve problemler karşısındaki kararlılığı, Hz. Ali'nin süvariliğinden daha faziletlidir. Hz. Ebû Bekir'in Hüdeybiye'de, Hz. Peygamber'in vefatında, zekât vermeyenlere karşı takındığı tutumda ve Üsâme ordusu hakkında takındığı hikmetli tutumu, Ali'nin kendisi hakkındaki şehadeti, takvası ve Beytü'l-maldan maaş almaması gibi hasletler, onun Ali'den daha faziletli olduğunu gösterir. Bk. Ebu Mülhim, *Resâilü'c-Câhiz*, 1/22. ; Ebu Osman Bahr b. Amr el-Câhiz, *Resâilü'c-Câhiz*, şrh. Ali Ebu Mülhim (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), 129-139.

etmişlerdir.⁸⁸ Şia'nın İmâmiye kolundan olan Ahmed b. Musa b. Ca'fer b. Tâvus (ö. 673/1274) Câhiz'in "el-Osmâniyye" adlı eserine reddiye olarak "Binâü't-makâletü'l-fatîmiyye fî nakzî er-Risaletü'l-Osmâniyye" eserini yazmıştır. Müellif bu eserinde seksen ayetin Hz. Ali hakkında indiğini, Beyyine suresi yedinci ayetin Hz. Ali'ye işaret ettiğini, ayrıca kırk farklı tarikle gelen hâdislerin Hz. Ali'nin en hayırlı insan olduğunu bildirdiğini iddia etmiştir.⁸⁹

İskâfi, Câhiz henüz hayatta iken onun "el-Osmâniyye" eserine reddiye olarak "Nakzî'l-Osmâniyye" adlı eserini yazmıştır. İskâfi, şayet insanlara taklit ve cehalet sevgisi galip gelmeseydi, bu eseri yazmazdım şeklinde açıklamada bulunmuştur. İskâfi, Emevi sultanlarının Hz. Ebû Bekir'i daha faziletli gördüklerini, seksen yıl boyunca Ömer b. Abdülaziz kaldırmaya kadar Hz. Ali'yi lanetlediklerini, ona kötü söz söylediklerini, hâdisçilerin de Hz. Ali'den hâdis rivayet ettiklerinde onun ismine yer vermediklerini, onu Kureyş'ten bir adam şeklinde tanıttıklarını belirtir.⁹⁰ Bağdat Mu'tezilesine bağlı kelâmcıların çoğu, peygamberler hariç, Hz. Ali'yi en faziletli insan olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre Hz. Ali'nin amelleri, diğer halifelerin amellerinden daha üstündür. Hz. Ali'nin amel bakımından daha üstün olduğunu ifade eden haberler de güvenilir haberlerdir.⁹¹ Onlar bu gerekçelere dayanarak, Hz. Ali'nin daha faziletli olduğunu savunmuşlardır. İskâfi, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra en faziletli insan olduğunu şu gerekçelerle savunmuştur.

1. Hz. Ebu Bekir faziletli olduğu için halife seçildi iddiası doğru değildir. Bilakis Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde b. Cerrah'in girişimleri neticesinde halife seçilmiştir. Şayet faziletinden dolayı hilafet Ebû Bekir'in hakkı olsaydı, hiçbir Müslüman karşısında aday olmazdı. Hâlbuki içerisinde Hz. Ali'nin de olduğu birkaç kişi Müslüman olduktan sonra Hz. Ebû Bekir Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber Ali için şöyle buyurmuştur: "Bana ilk iman edip, tasdik eden ve benimle beraber namaz kılan kişidir." Hz.

⁸⁸ Ahmet Emin, *Fecrî'l-İslâm*, 382.

⁸⁹ Ahmed b. Musa b. Ca'fer b. Tâvus, *Binâü el-Mkâletü'l-Fatîmiyye fî Nakzî er-Risaletü'l-Osmâniyye*, thk. Seyid Ali el-Adnânî el-Gureyfi (Beirut: Müessesetü Âl-i Beyt liihyâ Tûrâs, 2013), 148.

⁹⁰ İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Neçil Belâğâ*, 13/219-223.

⁹¹ Kâdi Abdülcebbar, Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîdi vel-Adl.*, thk. Muhammed Mustafa Hilmi vd. (Kahire: Darü'l-Misriyye, 1960), 2/121.

Peygamber Hz. Ali'nin faziletini birçok yerde dile getirmiştir. Hz. Ebû Bekir ve Ömer, Hz. Fatıma'ya talip olmalarına rağmen Hz. Peygamber onu Hz. Ali ile evlendirmiştir. Hz. Peygamber Pazartesi günü namaz kılmaya başlamış, Hz. Ali'de Salı günü ona katılmıştır.⁹²

2. Hz. Ali diğer insanlardan önce Müslüman olmuştur. Câhiz'in Hz. Ali Müslüman olduğunda çocuktu, iddiası doğru değildir. Bu durumda nasıl Hz. Peygamber Ali için "beni ilk olarak tasdik eden ve bana inanan kişidir" der. Hz. Ali'nin Müslüman olduğu zaman kaç yaşında olduğu ile ilgili birçok farklı rivayet olmasına rağmen, İskâfî'nin tercih ettiği görüş, akil baliğ olduktan sonra on beş yaşında olanıdır. İskâfî bu görüşünü temellendirmek için şu örneği verir. Hz. Peygamber nübüvvet görevini aldıktan sonra yakın akrabalarını İslam'a davet etmek amacı ile Hz. Ali'ye yemek hazırlamasını ve Abdülmuttalip'in ailesini yemeğe çağırmasını istemiştir. Hz. Ali de Hz. Peygamberin emrini yerine getirmiştir. Şayet iddia edildiği gibi, Hz. Ali beş veya yedi yaşlarında olsaydı, Hz. Peygamber nübüvvetle ilgili gizli kalması gereken bir bilgiyi paylaşmadığı gibi, onu iman etmekle de mükellef kılmazdı. Bilakis Hz. Ali, Hz. Peygamber'in evinde onun mucizelerine şahit olduktan sonra kendi hür iradesi ile iman etmeyi tercih etmiştir.⁹³

3. Hicret esnasında Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygambere arkadaşlık etmesinin hilafeti için delil sayılması doğru değildir. Şayet bu ölçü alınsa, Hz. Ali her zaman Hz. Peygamber ile beraberdi. Hicret esnasında Hz. Ali Hz. Peygamber'in yatağında yattı. Müşrikler Hz. Peygamber'e tuzak kurdular. Allah da, onlara tuzak kurdu. Allah, tuzağını Hz. Ali'yi Hz. Peygamber'in yatağına yatırarak kurmuştur.⁹⁴

4. Câhiz, Hz. Ebû Bekir'i bazen lider bazen de zayıf, zelil ve mazlum olarak tanıtmıştır. Bu doğru değildir. Eziyet ölçü kabul edilemez şayet kabul edilirse, Bilal-i Habeşi herkesten fazla sıkıntı ve eziyet çekti. Bu mantığa göre onun herkesten faziletli olması gerekir. Hz. Ali eziyetlere katlanmadı iddiası doğru değildir. Boykot günlerinde Hz. Ali'de diğer aile bireyleri gibi birçok sıkıntıya katlandı. Hz. Ebû Bekir boykotu yaşamadı. Hz. Ali de Hz. Ebû Bekir

⁹² İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ*, 13/224-229.

⁹³ İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ*, 13/235-248.

⁹⁴ İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ*, 13/252-262.

gibi on üç yıl Mekke'de Hz. Peygamber ile birlikte Müşriklerin eziyetlerine maruz kaldı.⁹⁵

5. İskâfî, Hz. Ebû Bekir ile ilgili şunu söylemiştir: "Biz Ebû Bekir'in ihlasına, imanın sahih ve sağlam olduğuna, aynı zamanda faziletinin tam olduğuna inanıyoruz. Ancak Câhiz'in iddia ettiği gibi biz, Ebu Bekir'i Ali'den daha faziletli olarak görmediğimiz gibi, Şia'nın eleştirdiği şekilde de kötüyeyip eleştirmeyiz."⁹⁶

6. Câhiz, Hz. Ebu Bekir'in malını Mekke'de fakirlere dağıttığını ancak Ali'nin böyle bir imkâna sahip olmadığını iddia eder. Bu iddia doğru değildir. Mekke'de en çok fakir olanlar sıkıntı yaşamışlardır. Kaldı ki Hz. Ebû Bekir'in oğlu da dâhil yakınlarından birçoğu iman etmedi. Biz sahabenin özellikle de Hz. Ebû Bekir, Ömer, Zübeyir b. Avvam ve Sa'd b. Vakkas gibi erken Müslüman olanların faziletini inkâr etmiyoruz. Biz İmâmiye'nin inkâr ettiği sahabenin faziletini de inkâr etmiyoruz. Ancak biz başka bir sahabenin Hz. Ali'den üstün olduğunu kabul etmiyoruz.⁹⁷ İskâfî, Hz. Ali'yi merkeze alan bir düşünceye sahip olmakla beraber diğer sahabeleri itham edip dışlamamıştır.⁹⁸

Ebû Ca'fer Muhammed bin Abdullah el-İskâfî'ye göre imâmda şu özellikler bulunmalıdır.

1. İmâm savaşa hazırlık yapmalı, eksik ve karmaşık konuları bilmeli, savaş tedbirlerini almalı, ordunun arkasını gözetlemelidir.

2. İmâm, savaş esnasında askerler arasında dolaşmak suretiyle ordusunu kontrol etmeli, kendisine güveni olmayanları savaşa teşvik etmeli, zayıf olanlara da ihtiyaca göre takviye yapmalıdır.

3. Savaş kızıştığında sabretmeli, cesaretli olup korkmadan savaşa katılmalı ve sabretmelidir. Ebû Bekir'in liderliği ile Hz. Peygamberin liderliği bir değildir.⁹⁹

⁹⁵ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ*, 13/255-257.

⁹⁶ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ*, 13/265.

⁹⁷ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ*, 13/270-276.

⁹⁸ Osman Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 167.

⁹⁹ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ*, 13/280.

İskâfî, daha faziletli varken faziletli birinin imâm olmasını dinen caiz görür. Çünkü ümmetin seçimi batıl olarak kabul edilemez. Sünnet olanı ise marifet, ilim, adalet ve fazilet sahibi bir şuranın imâmı seçmesidir. Zira bu konu ile ilgili Kur'an-ı Kerim de şöyle buyrulmuştur: "İşlerini aralarında istişare ederler."¹⁰⁰ Bu durumun örneklerini Hz. Peygamber'in uygulamalarında görmek mümkündür. Zatü'selâsil savaşında Hz. Peygamber birçok ileri gelen fazilet sahibi varken onların başına daha az faziletli olan Amr b. As'ı emir olarak atamıştır. Atamayı yapan Hz. Peygamberdi, istediği zaman değiştirmiştir. İmâmet, emirlik ile kıyas edilebilir. İmâmı atayan ümmettir, istediği zaman görevden alabilir. Bir başkasını da atayabilir.¹⁰¹ Hz. Ali'nin imâmlığı şura yolu ile olduğu için daha kuvvetlidir. Şia'nın Hz. Ali konusundaki konumu aşırıdır. Hıristiyanlar da aynı konumdadır. Sahabe fitne ve ihtilafın önüne geçmek için ani bir şekilde Hz. Ebû Bekir'e beyat etti. Hz. Ali'den daha faziletli olduğu için kendisine bey'at edilmedi.¹⁰²

Sonuç

İslam düşüncesinin teşekkül döneminde Müslüman kelâmcıları, birçok dini ve felsefi akımlardan gelen saldırılara karşı İslam dinini akli ve nakli delillerle savunmuşlardır. Özellikle kelâm ilminin kurulmasında çok katkısı olan erken dönem Mu'tezile kelâmcıları, İslam dünyasındaki ilhad hareketleri ve diğer dinlere karşı İslam akidesini felsefe ilminin metotlarını da kullanarak akli ve nakli delillerle savunmuşlardır. Erken dönem kelâmcıları, İslam inanç ilkelerini açıklamak ve savunmak amacıyla birçok eser telif etmişler ve kelâm ilmine has yeni metotlar da geliştirmişlerdir.

Hayatı, şahsiyeti ve kelâmî görüşlerine yer verdiğimiz Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî, erken dönem Bağdat Mu'tezile ekolü içerisinde yer almıştır. Kelâmî konularda mensup olduğu ekol ile bazı ayrıntı konularında farklı düşünmesine rağmen temel inanç konularında mensubu olduğu ekol ile aynı düşünceye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bazı

¹⁰⁰ Şura 22/38.

¹⁰¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî, *el-Mi'yârü'l-Muvâzene*, thk. Şeyh Muhammed Bakır el-Mahmudî (b.y., 1981), 43.

¹⁰² İskâfî, *el-Mi'yârü'l-Muvâzene*, 44-45. İskâfî'nin sahabe ve imâmetle ilgili görüşleri hakkında bkz. Ümit, Hicri Üçüncü Asırda Şit-Mu'tezili İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri, 78 vd.

konularda Basra ekolü ile görüş birliği etmiştir. İskâfî, yaşadığı dönemde problem olarak tartışılan kelâmî ve toplumsal konulara çözüm bulmak amacıyla birçok kitap telif etmiş ancak imâmet ile ilgili olan iki eseri hariç, diğer eserlerin hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Müellifin ilahiyat ve âlem ile ilgili görüşlerini daha çok diğer kelâmcılar ve mezhepler tarihi yazarlarının eserlerinden kısmen öğrenebiliyoruz. İskâfî, Allah hakkında teşbihi ve tescimi savunan akımlara karşı tenzihe dayalı bir tevhid anlayışını savunmuştur. Kötülük problemini adalet ilkesi ile çözmeye çalışmış, tabiat konusunda âlemin cevher ve arazlardan oluştuğunu ve hâdis olduğunu ispat etmeye çalışarak, akli olarak İspat-ı vacip konusuna hazırlık yapmıştır. Yaşadığı dönemde bir sorun olarak tartışılan imâmet konusunda yazdığı eserlerde Hz. Ali'nin diğer halifelerden daha faziletli olduğunu sistemli bir şekli de savunmuştur. Hz. Ali'den önceki halifelerin imâmetinin meşru olduğunu, daha faziletli varken faziletli birinin imâmetinin geçerli olduğunu kabul etmiştir. İskâfî, bu görüşü ile İmâmiyye'nin imâmet görüşünü reddetmiş, Zeydiyye'nin imâmet anlayışına katkı sağlamıştır. Ancak o, Zeydiyye'nin imâm Hz. Fatıma'nın çocukları Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelenlerden olur, düşüncesine muhalefet etmiştir.

Kelâm ilmini oluşturan şahsiyetlerin görüşleri günümüzde doğru bir şekilde ortaya koyulduğu takdirde kelâmî meselelerin İslam düşüncesinin teşekkül döneminde hangi zeminde tartışıldığını öğrenmemize katkı sağlayacaktır. Zira bu dönemde kelâmî konularda yaşanan tartışmalar, birçok düşünce ekolünün doğmasına ve gelişmesine neden olmuştur. İslam düşüncesinin erken döneminde yetişen kelâmcıların fikirleri günümüzdeki din anlayışlarını da kısmen etkileyebilmektedir. Bu nedenle söz konusu dönemdeki kelâmcıların görüşlerinin doğru bir şekilde tespit edilmesi önem arz etmektedir. İskâfî'nin kelâmî konulardaki düşüncelerini öncelikle kendi eserlerinde ve konu ile ilgili diğer klasik ve çağdaş eserlerden faydalanarak ortaya koymayı çalışılmıştır. Makale, bu boşluğu bir nebze de olsa doldurma hedefi gözetmektedir. Ayrıca müellifin görüşlerini, yaşadığı dönemin şartları göz önünde bulundurularak okuyup değerlendirmek bizi daha doğru bir sonuca götürecektir.

Kaynakça

- Aydınlı, Osman. *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- Bağdâdî, Abdülkadir el-. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Balâzürî, İmam Ahmed bin Yahya bin Cabir el-. *Ensabu'l-Eşrâf*. thk. Suheyli-Zekkar -Riyaz Zerkayi. Beyrut: Darü'l-İkr, 1996.
- Bedevî, Abdurrahman. *Min Tarih'l-İlhâd fil İslâm*. Kahire: Siynâ en-Neşr, 1945.
- Câhiz, Ebu Osman Bahr b. Amr el-. *Resâilü'c-Câhiz*. şrh. Ali Ebu Mülhim. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn el-. *Kitâbü'l-İrşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Ebu Mülhim, Ali. *Resâilü'c-Câhiz*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- Emin, Ahmet. *Fecrü'l-İslâm*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfî'l-Musallîn*. çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın. İstanbul:Kabalıcı Yayınevi, 2005.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbeddîn Yâkût b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-Büldân*, nşr. F. Wüstenfeld. Beyrut: Dârü Sâdr, 1977.
- Ka'bî, Ebü'l-Kâsım el-. *Uyûnü'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. thk. Râcih el-Kurdî vd. Amman:Dârü'l-Hâmid, 2014.
- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed el-Hemedânî. *Fadlû'l-i'tizal ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyenetihihim Lisâiri'l-Muhâlîfin*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, Li'n-Neşr, 1974.
- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîdi vel-Adl.* thk. Muhammed Mustafa Hilmî vd. Kahire: Darü'l-Mısriyye, 1960.
- İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nechil Belâğâ.* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kum: Dârü Kütübî'l-Arabiyye, 1959.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Kurtubî. *el-Faslfi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal.* çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: T.C.Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebu Yakub İshak. *Kitâbü'l-Fihrist.* thk. Rıza Teceddüd el-Mâzendârî. Beyrut: Darü'l-Mesire, 1988.
- İbnu'r-Râvendî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshak. *Kitâbü Fâdihatü'l-Mu'tezile.* Paris, Editions Oueïdat, 1975.
- İbn Tâvus, Ahmed b. Musa b. Ca'fer, *Binâü el-Mkâletü'l-Fatimiyye fi Nakzî er-Risâletü'l-Osmaniye.* thk. Seyid Ali el-Adnânî el-Ğureyfî. Beyrut: Müesse-setü Âl-i Beyt Li İhyâî Türâs, 2013.
- İskâfî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-. *el-Mi'yârü'l-muvâzene.* thk. Şeyh Muhammed Bakır el-Mahmudî, b.y., 1981.
- Malâti, Ebü'l-Hüseyin el-. *et-Tembîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Hevâ ve'l-Bida'.* thk. Muhammed Zahir el-Kevserî. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1968.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan el-. *Maddi ve Manevî Yüce Hedefler.* çev. Bergamalî Cevdet Efendi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.
- Murtezâ, Ahmed b. Yahya b. *Tabakâtü'l-Mu'tezile.* thk. Susanna Diwald Wilzer Beyrut: Darü'l-Muntezir, 1988.
- Nesefî, Ebu'l-Muin en-. *Bahrü'l-Kelâm.* çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Sâbûnî, Nureddin es-. *Mâtürüdiyye Akaidi.* çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-. *el-Ensâb.* nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Haydarâbâd: Matba'tü Meclisü Dâiretü el-Me'ârif el-Osmaniyye, 1977.

- Seyyid, Muhammed Salih Muhammed es-. *Ebû Ca'fer el-İskâfî ve Erâüühû el-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*. Kahire: Dârû Kubâ, 1998.
- Şehristânî, Muhammed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Lite-ra Yayıncılık, 2011.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahreddîn et-. *Şerhu'l-Akâid*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Ümit, Mehmet. *Hicrî Üçüncü Asırda Şîu-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Ümit, Mehmet. "Zeydiyye Mezhebi, İmâmet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri". *Yakın Doğu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: I, Sayı:2 (2015), s. 93-118.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.